

Beata Maria Nosek*
Kraków

***Liberal education* w relacji do edukacji obywatelskiej i moralnej**

Edukacja w życiu człowieka odgrywa kluczową rolę. Większość ludzi chce zdobyć jak najlepsze wykształcenie, które pomoże im w zdobyciu dobrej pracy w przyszłości. Przedmiotem refleksji w ramach niniejszego artykułu jest jednak nie tylko to, jakie edukacja daje nam możliwości zdobycia zawodu i perspektywę na zatrudnienie, ale również to, co w ogóle nam daje. *Liberal education* jest jednym z takich rodzajów edukacji, w którym właśnie to, co ona nam daje poza umiejętnościami i wiedzą praktyczną, jest kluczowe. Często porównywana jest z edukacją zawodową, moralną czy też obywatelską. Jednakże należy pamiętać, że skupia się ona w szczególności na rozwoju osobistym bardziej niż na pogłębianiu pewnych konkretnych umiejętności bądź obywatelskich aktywności. Ciekawe jest jednak, zdaniem autorki, w jaki sposób te trzy rodzaje edukacji: *liberal education*, edukacja moralna i edukacja obywatelska są ze sobą powiązane. Istnieć mogą bowiem między nimi pewne powiązania sprawiające, że tworzą one spójny i nierozzerwalny rodzaj edukacji, który opiera się nie na kształceniu człowieka w konkretnym kierunku czy też zawodzie, ale rozwija go jako osobę, obywatela i członka społeczności. Edukacja w niniejszym artykule definiowana jest jako: „ogół procesów i oddziaływań, których celem jest zmienienie ludzi, przede

* Mgr Beata Maria Nosek jest doktorantką w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

wszystkim dzieci i młodzieży – stosownie do panujących w danym społeczeństwie ideałów i celów wychowawczych”¹. W szerokim ujęciu pojęcie to obejmuje wszystkie procesy oświatowo-wychowawcze, a zatem zarówno kształcenie, wychowanie jak i oświatę². Takie zdefiniowanie tego pojęcia pozwala na to, aby mówiąc o edukacji nie ograniczać się tylko do rozpowszechniania wiedzy, co z punktu widzenia tematyki artykułu jest istotne.

1. Liberal education

Liberal education ujmowana jest w dość szeroki sposób. Skierowana jest ona głównie na rozwój umiejętności, które nie są związane z potrzebami innych ludzi bądź z tym, co jest konieczne do funkcjonowania w społeczeństwie. Najważniejsze w *liberal education* jest ćwiczenie umysłu i jego wszechstronny rozwój. Wiedza jest tutaj celem samym w sobie³. W teorii Johna Henry’ego Newmana, dotyczącej wiedzy i zdolności umysłowych człowieka, znajduje się pogląd, iż zdobyta wiedza z różnych dziedzin nauki oraz zrozumienie zależności między nimi sprawiają, iż lepiej rozumiemy świat oraz względne wartości rzeczy⁴. *Liberal education* może być definiowana jako:

podejście do nauki, które wzmacnia jednostki i przygotowuje je do radzenia sobie ze złożonością, różnorodnością i zmianami. Zapewnia studentom szeroką wiedzę o świecie, jak również pozwala na poszerzanie wiedzy w określonym obszarze zainteresowania. *Liberal education* pomaga uczniom rozwijać poczucie odpowiedzialności społecznej, a także pozwala na zdobywanie intelektualnych i praktycznych umiejętności, takich jak komunikacja, myślenie analityczne i umiejętności rozwiązywania problemów, oraz pozwala na posiadanie zdolności do stosowania wiedzy i umiejętności w świecie rzeczywistym⁵.

¹ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2004, s. 93.

² Tamże, s. 93.

³ A. Miller, *Rhetoric, Paideia and the Old Idea of a Liberal Education*, „Journal of Philosophy of Education” 2 (2007), s. 184.

⁴ D. G. Mulcahy, *What Should It Mean to Have a Liberal Education in the 21st Century?*, „Curriculum Inquiry” 3 (2009), s. 467.

⁵ K. Hovland, C. G. Schneider, *Deepening the Connections: Liberal Education and Global Learning in College*, „About Campus” 5 (2011), s. 3.

Definicja ta najbliższa jest autorce niniejszego artykułu i będzie ona wiążąca w dalszych rozważaniach. Warto jednak przyrzeć się też innym sposobom rozumienia *liberal education*.

O *liberal education* traktują w swoich pismach Michael Oakeshott oraz Paul Hirst, wywodząc swoje koncepcje z myśli, które pojawiły się w Starożytnej Grecji. P. Hirst pojęcie *liberal education* wiąże z Platonem i jego koncepcją czystej wiedzy, M. Oakeshott skupia się natomiast na idei Paidei. *Liberal education* zdaniem P. Hirsta wymaga bardzo precyzyjnego programu nauczania oraz koncepcji tego, jak wyglądać ma nauka w jej ramach. Stoi on na stanowisku, że powinna mieć ona charakter racjonalny i rozwijać umysł w taki sposób, aby człowiek potrafił dokonywać własnych, dobrych i racjonalnych wyborów. M. Oakeshott wiąże z kolei *liberal education* z kształtowaniem kultury osobistej uczniów oraz rozumieniem samego siebie, a także z przygotowaniem do udziału w tym, co nazywa się „kulturą”⁶.

Również Leo Strauss w podobny sposób ujmował *liberal education*. Jego zdaniem, to „edukacja w dziedzinie kultury lub w stronę kultury. Gotowym wytworem *liberal education* jest kulturalny człowiek”. Kultura oznacza zaś w dzisiejszych czasach opiekę nad umysłem i poprawę jego naturalnych właściwości i zdolności zgodnie z jego możliwościami⁷. Zdaniem L. Straussa „wykształcenie liberalne w pierwotnym sensie nie tylko rozwija odpowiedzialność cywilną: jest ono, by odpowiedzialność ta w ogóle zaistniała”⁸.

Istnieją także koncepcje *liberal education*, których autorzy nie odnoszą się do jej klasycznego rozumienia. Do takich konceptów zaliczyć można idee edukacji Johna Dewey’a oraz teorie Johna White’a. J. Dewey promował edukację, której głównym zadaniem jest wszechstronny rozwój jednostki, uwzględniający i pogłębiający jej autonomię. J. White wiązał z kolei *liberal education* z edukacją dla demokracji liberalnej ze szczególnym uwzględnieniem równości politycznej oraz osobistej autonomii⁹. Wedle innego podejścia w *liberal education* najważniejsze jest pojęcie wolności. Zgodnie z nim osoby, które posiadają to wykształcenie, będą różnić się między sobą, każda z nich jest bowiem wolna, ma własne poglądy i opinie oraz jest w stanie wyciągać własne wnioski i konstruować poglądy również w kwestiach mo-

⁶ A. Miller, dz. cyt., s. 185–201.

⁷ L. Strauss, *What Is Liberal Education?*, „Academic Questions” 1 (2004), s. 31.

⁸ Tenże, *Sokratejskie pytania. Eseje wybrane*, Warszawa 1998, s. 262.

⁹ A. Miller, dz. cyt., s. 186.

ralnych¹⁰. Patrząc na te sposoby rozumienia *liberal education*, można stwierdzić, że koncentruje się ona na wiedzy, wolności jednostek oraz ich autonomii głównie po to, aby autonomię ludzką powiększać i rozwijać człowieka w niemal każdej sferze jego życia.

Mówiąc o *liberal education*, często skupiamy się na tym, co wchodzi w jej skład oraz jakie umiejętności ona kształtuje, rzadziej koncentrując się na tym, jakiego człowieka ona kreuje. Należy jednak pamiętać, że istotna w niej jest nie tylko wiedza i umiejętności, ale również to, w jaki sposób rozwija ona daną osobę również, a może nawet przede wszystkim, w kwestiach moralnych. Jest to ważne nie tylko dla rozwoju danego człowieka, ale także dla poprawnego funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego, którego podstawą jest kultura obywatelska wyrastająca z moralności. Powiedzieć należy, iż na moralność tę składa się tolerancja, chęć współpracy z innymi ludźmi oraz szacunek wobec innych, które pozwalają na prawidłowe i pełne funkcjonowanie ludzi we współczesnym świecie¹¹.

Również L. Strauss stwierdza, iż nabycie umiejętności ważnych w społeczeństwach demokratycznych poprzez studiowanie literatury jest komponentem *liberal education*. Jego zdaniem jest ona odpowiedzią na kulturę i demokrację masową, a także na taką edukację, która „produkuje” fachowców i specjalistów bez duszy i serca. Istnieje ona po to, aby w społeczeństwie, w którym panuje demokracja i kultura masowa, znaleźć osoby, które dzięki swoim predyspozycjom i chęciom mają możliwość powrotu do demokracji w jej pierwotnym znaczeniu¹².

Po przyjrzeniu się różnym koncepcjom i sposobom definiowania edukacji liberalnej warto, zdaniem autorki, pochylić się nad tym, kto powinien być przewodnikiem podczas tego procesu oraz jak on powinien wyglądać. L. Strauss, na którego autorka powoływała się już wcześniej, twierdzi, iż aby proces ten był możliwy, potrzebny jest nauczyciel. Jednak nie jest łatwo nim zostać i być, ponieważ powinien on być również uczniem – jego zadaniem jest stałe poszerzanie i uaktualnianie swojej wiedzy. Zdarzają się wielkie umysły, które w końcu zaprzestają poszukiwań i przestają być uczniami, zdarza się to jednak rzadko. Uczniowie mają dostęp do wielkich umysłów i ich wiedzy poprzez dzieła, które stworzyli. Daje to uczniom możliwość rozwoju i treningu umysłu. *Liberal education* polegać ma w tym kontekście

¹⁰ J. Nesteruk, *Liberal Education as Moral Education*, „National Civic Review” 1 (2004), s. 68.

¹¹ Tamże, s. 71–72.

¹² L. Strauss, *What Is*, s. 33.

na studiowaniu z należytą starannością tych dzieł w taki sposób, aby ci bardziej doświadczeni pomagali tym, którzy są mniej zaawansowani bądź są dopiero na początku tej drogi. Najważniejsze jest to, że uczniowie powinni czytać dzieła wielu myślicieli i niejako słuchać dialogu, który się między nimi odbywa. Oczywiście, jest to trudne, ponieważ to uczeń sam musi ze sobą konfrontować owych myślicieli i dokonywać wyboru, który z nich jest mu bliższy¹³. Jak pisze L. Strauss „*liberal education* jest wyzwoleniem od wulgarności [...] pozwala na obcowanie z rzeczami pięknymi”¹⁴.

Podsumowując warto podkreślić, iż idea *liberal education* od jej XIX-wiecznego zdefiniowania wciąż się zmienia. Tym, co zdaje się być w niej najważniejsze, jest uświadomienie sobie tego, kim jest człowiek wykształcony. To bowiem człowiek, który nie posiada wszechmądrości. Żadna bowiem wiedza nie jest pełna, dlatego też każda osoba wykształcona musi stale poszerzać i pogłębiać swoją wiedzę. Właśnie na ciągłym poszukiwaniu i zdobywaniu nowych informacji oraz poszukiwaniu zależności pomiędzy posiadaną już wiedzą a tą nową zasadza się *liberal education*¹⁵. Trzeba też pamiętać, że *liberal education* jest zagadnieniem złożonym i wielowarstwowym, dlatego też trudno je jednoznacznie określić i zdefiniować.

2. Edukacja obywatelska

Edukacja obywatelska jest definiowana i pojmowana na wiele sposobów. Pozostaje ona szczególnie istotna w państwach demokratycznych, w których wiedza oraz kompetencje obywateli odgrywają kluczowe znaczenie dla funkcjonowania państwa. Zdaniem Mortimera Adlera, demokracja zależy od wykształconych obywateli. Ponieważ zakłada ona równość obywateli, to wszyscy oni powinni mieć dostęp do edukacji na tym samym poziomie. Edukacja w społeczeństwie demokratycznym służyć ma temu, aby członkowie określonej społeczności bądź też obywatele określonego państwa znali swoje prawa i obowiązki oraz reguły, jakie obowiązują w ich społeczności¹⁶. Wedle jednej z definicji, edukacja obywatelska to „konceptcja, zgodnie z którą podstawowym zadaniem wychowania jest wdrażanie do pełnienia funkcji obywatelskich oraz zapoznanie się z obowiązkami i prawami wyznaczonymi

¹³ Tamże, s. 31–36.

¹⁴ Tamże, s. 36.

¹⁵ D. G. Mulcahy, dz. cyt., s. 481.

¹⁶ Tamże, s. 468–469.

ustawodawstwem państw; podkreśla wagę przejścia od postrzegania świata z perspektywy prywatnej i lokalnej do myślenia kategoriami całego społeczeństwa i państwa¹⁷. Zgodnie z inną definicją, są to „zorganizowane, systematyczne działania edukacyjne, które mają na celu wyposażenie młodzieży i dorosłych w niezbędną wiedzę oraz umiejętności uczestnictwa w życiu politycznym i społecznym. Edukacja obywatelska to narzędzie demokratyzacji państwa¹⁸. Ta definicja jest autorce najbliższa i będzie wiążącą dla dalszych rozważań.

Do umiejętności, o których mowa w powyższej definicji, zaliczyć można: debatowanie, współpracę z innymi, wywieranie wpływu na sprawy publiczne oraz aktywność w sferze publicznej i politycznej. To, w jaki sposób uczeń je zdobędzie dzięki edukacji obywatelskiej, jest kwestią zasadniczą. Jeżeli przyjrzymy się temu, w jaki sposób edukacja obywatelska powinna być prowadzona, to również zetkniemy się z wielością koncepcji. Na ich podstawie można jednak wyróżnić trzy ujęcia, z których każde kolejne zawiera aspekty obecne w poprzednich. Pierwsze to ujęcie tradycyjne i odnosi się głównie do praw i obowiązków, które obywatele posiadają, zapoznania ich z tym, w jaki sposób władze państwowe funkcjonują oraz jakie wartości wyznaje wspólnota, w której żyją. Kolejne to ujęcie postępowe. Zawiera założenie o konieczności zwrócenia uwagi wychowanków na partycypację społeczną oraz możliwość angażowania się w sprawy społeczne. Ostatnie nosi miano zaawansowanego i skupia się na istnieniu wielości perspektyw politycznych i możliwości wyboru przez jednostkę tej, która jest najodpowiedniejsza dla niej¹⁹. Oczywiście trzecia koncepcja jest najpełniejsza i w najlepszy sposób odzwierciedla to, co jest najważniejsze w idei edukacji obywatelskiej. Obok przekazywania wiedzy zawiera bowiem w sobie aspekt nabywania kompetencji i umiejętności oraz daje wychowankom możliwość wyboru takich poglądów, jakie są im najbliższe.

Edukacja obywatelska jest szczególnie potrzebna w młodych demokracjach, takich jak Polska, gdzie umiejętności debatowania i wspólnego podejmowania ważnych decyzji są niskie. Jednym z zadań edukacji obywatelskiej jest bowiem przekazanie uczniom umiejętności debatowania, przewyżcza-

¹⁷ B. Milerski, B. Śliwowski (red.), *Leksykon PWN. Pedagogika*, Warszawa 2000, s. 55.

¹⁸ CIVICO, *Rozwój kompetencji obywatelskich wśród uczniów. Przewodnik dla nauczycieli nt. nauczania kompetencji obywatelskich*, 2010, s.4, http://www.civicoproject.eu/download/Guide_CIVICO_PL.pdf.

¹⁹ J. Westheimer, J. Kahne, *What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy*, „American Educational Research Journal” 2 (2004), s. 238–239.

nia sporów, rozumienia odmiennych stanowisk oraz wspólnego podejmowania decyzji. Nabywanie ich winno odbywać się w trakcie debat o charakterze politycznym lub społecznym. Należy jednak pamiętać, że osoba je prowadząca powinna być do tego odpowiednio przygotowana²⁰. Najlepiej byłoby, gdyby tematyka tych dyskusji dotyczyła kwestii spornych bądź poruszała wrażliwe społecznie lub politycznie zagadnienia, na przykład aborcji. Nauczy to wychowanków życia w społeczeństwie wielokulturowym i demokratycznym.

Z punktu widzenia tematu niniejszego artykułu warto jeszcze przyjrzeć się koncepcji Barrego Bulla. Jego zdaniem, zadaniem społeczeństwa jest umożliwienie takiego wykształcenia jego obywatelom, aby dzięki niemu mogli oni określić swoją tożsamość oraz skonstruować system wartości i poglądy polityczne. Edukacja obywatelska ma po pierwsze umożliwić wychowankom zapoznanie się z zasadami, jakimi kieruje się społeczeństwo, obowiązkami i prawami obywatelskimi. Jej zadaniem jest ponadto umożliwienie im nauki tego, jakie znaczenie i konsekwencje te reguły życia społecznego i politycznego ze sobą niosą oraz kto i w jaki sposób nadzoruje ich działanie. Po trzecie, celem edukacji obywatelskiej jest skłonienie uczniów do refleksji nad tym, jakie zachodzą relacje pomiędzy zasadami, które istnieją, a tym, jakie niosą one konsekwencje dla obywateli, co przyczynić się może do rozwoju ich moralności. Tak prowadzona edukacja pozostaje silnie związana z edukacją moralną²¹.

Podsumowując stwierdzić należy, iż celem edukacji obywatelskiej jest to, aby uczynić członków społeczeństwa aktywnymi obywatelami, którzy biorą udział w życiu społecznym i politycznym, angażują się w sprawy ważne z punktu widzenia społeczeństwa oraz biorą udział w podejmowaniu decyzji politycznych. Edukacja obywatelska powinna być realizowana w głównej mierze w szkole, tak aby już od najmłodszych lat obywatele byli przygotowywani do świadomego i aktywnego życia społeczno-politycznego. W każdej dziedzinie nauki znajdują się elementy owej edukacji i mogą być przez nią przekazywane młodym ludziom. Jednakże edukacja oferowana przez szkołę w tej sferze nie jest wystarczająca, dlatego też bardzo ważną rolę odgrywają organizacje pozarządowe, rządowe, partie polityczne oraz

²⁰ S. E. Finkle, A. E. Smith, *Civic Education, Political Discussion, and the Social Transmission of Democratic Knowledge and Values in a New Democracy: Kenya 2002*, „American Journal of Political Science” 2 (2011), s. 420.

²¹ B. L. Bull, *A Politically Liberal Conception of Civic Education*, „Studies in Philosophy & Education” 6 (2008), s. 453–455.

organizacje religijne. Po to, by edukacja ta była właściwie realizowana, potrzebna jest współpraca wszystkich organizacji, które ją realizują i świadomość jej istotności dla prawidłowego funkcjonowania państwa.

3. Edukacja moralna

Moralność to jedna z tych sfer, w którą każdy człowiek jest zaangażowany. Ważne są te przekonania i wyznawane wartości, które zostały wypracowane przez daną osobę, nie zaś te, które wynikają z utartych w społeczeństwie poglądów czy wierzeń. Postawa moralna, jaką prezentujemy, wyznacza to, w jaki sposób wygląda nasze życie, a o moralności danej osoby wnioskować można między innymi po tym, jakie stanowisko zajmuje w kwestiach kluczowych i często kontrowersyjnych.

Lawrence Kohlberg, pisząc o moralności, przyjmuje dwa twierdzenia. Pierwsze z nich zakłada istnienie pewnych powszechnych zasad moralnych, a także pewnych kategorii sądów, które ze względu na to, że wywodzą się z zasad sprawiedliwości, są tożsame we wszystkich kulturach. Zgodnie z drugim stadią rozwoju moralnego są identyczne we wszystkich kulturach, odmienna jest jedynie szybkość przechodzenia pomiędzy poszczególnymi stadiami, która uzależniona może być od indywidualnych predyspozycji jednostek. Idąc tym tropem wyróżnił on trzy poziomy rozwoju moralnego, z których każdy opiera się na dwóch stadiach. Z punktu widzenia naszych rozważań wart podkreślenia jest fakt, że każdy z tych poziomów sprowadza się do tego, aby wykształciła się osoba autonomiczna, która jest w stanie porównać swój sposób myślenia oraz zasady moralne, jakimi się kieruje, do tego, czym kierują się inne osoby. Osoba ta ma przekonanie o tym, że ludzie mają różne poglądy oraz kierują się różnymi systemami wartości, jednak wie, że istnieją również pewne prawa i wartości, które są wspólne dla wszystkich ludzi i muszą być respektowane wszędzie. Jednocześnie za słuszne uważa ona przestrzeganie przyjętych przez siebie zasad moralnych, uznając słuszność pewnych powszechnych zasad moralnych, których złamanie jest niewybaczalne²². Edukacja moralna ma pomóc w ukształtowaniu się właśnie takiej osoby.

Przyjrzyjmy się teraz definicji edukacji moralnej. Michael Slote, którego koncepcja jest autorce najbliższa, pisząc o niej, zwracał szczególną uwagę

²² D. Czyżowska, *O celach i granicach rozwoju moralnego*, „Analiza i Egzystencja” 8 (2008), s. 86–88.

na empatię, współczucie dla innych oraz poznanie. Edukacja moralna ma na celu wykształcenie z dziecka osoby dorosłej, posiadającej własną postawę moralną. W trakcie tego procesu w dużej mierze opiera się ono na postawach i zachowaniach swoich rodziców, nauczycieli i innych osób, które go otaczają. Jednak w okresie dojrzewania dziecko podejmuje próbę skonstruowania własnej postawy moralnej. Poprzez budowanie własnej tożsamości określa to, jakim jest człowiekiem. Istota ludzka, dzięki poczuciu odpowiedzialności za własne czyny oraz posiadanym już umiejętnościami poznawczymi, tworzy własny obraz rzeczywistości społecznej. Ważnym elementem tej struktury są inni ludzie. To, jaki ten młody człowiek ma do nich stosunek, jaka jest jego wrażliwość, rzutuje na to, w jaki sposób odnajdzie się on w społeczeństwie²³.

Stanley Fish podkreśla natomiast, iż zadaniem edukacji moralnej nie jest wskazanie dzieciom bądź osobom, które jej podlegają, sposobów postępowania i myślenia, ale ukazanie im możliwości, jakie mają w tym względzie, tak aby były w stanie stworzyć własny sens moralny. Nie oznacza to jednak, jego zdaniem, że wychowawca nie odgrywa żadnej roli w edukacji moralnej. Jego zadaniem nie jest ukierunkowanie ucznia w konkretnym moralnym myśleniu, ale jego wszechstronny rozwój moralny, nauka krytycznego myślenia oraz podejmowania własnych decyzji²⁴.

Nel Noddings proponuje cztery elementy moralnej edukacji. Pierwszym i najważniejszym jest modelowanie. Dziecko wybiera sobie osobę, na której się wzoruje, a to, jakie zachowania przejmie, w dużej mierze zależy od tego, w jaki sposób jest traktowane oraz w jakiej atmosferze wzrasta. Podstawą jest tutaj zaufanie między dzieckiem a jego mentorem, którym może być zarówno rodzic, jak i nauczyciel. Drugim elementem jest dialog. W nim kwestią kluczową jest to, że obydwie strony mówią i słuchają. Służyć on ma identyfikacji bądź rozwiązaniu problemów oraz poznaniu sposobu myślenia drugiej strony. Kolejny element stanowią praktyki. Podczas edukacji moralnej wychowawcy w celu weryfikacji, jak ich metody się sprawdzają, mogą na przykład obserwować wychowanków podczas interakcji z innymi ludźmi. To, czy są oni współczujący, pełni empatii, opiekuńczy, może wskazać bowiem na ich moralność. Ostatnim elementem jest potwierdzenie. Jest to reakcja na zachowanie wychowanka. Reagując należy pamiętać, aby nie

²³ T. Wren, *Michael Slote and 'Sentimentalist moral education'*, „Theory and Research in Education” 2 (2010), s. 168–169.

²⁴ J. M. Halstead, *Is moral education working? Extracts from the diary of a twenty-first century moral educator*, „Journal of Moral Education” 3 (2011), s. 340.

nagradzać dziecka oraz by go nie ganić, gdyż może wywołać to negatywne skutki²⁵.

Podobne podejście prezentuje Martin Hoffman, który definiuje moralność jako zobowiązanie, które mamy w stosunku do ludzi, których nie znamy. Autor uważa, że aby mógł u wychowanka nastąpić rozwój zachowań moralnych, jak i motywacji moralnej, potrzebne jest zaangażowanie rodziców, nauczycieli i innych osób mających udział w procesie wychowania poprzez coś, co on nazywa „indukcją”. Polegać to ma na tym, aby nie wpajać dziecku zasad i reguł moralnych poprzez nakazy, ale poprzez przykład oraz pośredni wpływ na dziecko. To, co jest w tym procesie najważniejsze, to obserwacja dziecka, jego zachowań i reagowanie na nie, ale w taki sposób, aby nie zrazić dziecka ani go nie upokorzyć. Taka edukacja zdaniem M. Hoffmana doprowadzi do tego, że dziecko będzie wiedziało, jak powinno zachować się w danej sytuacji, jakie zachowania w społeczeństwie są akceptowane, a jakie nie. Również David Hume uważał, iż w procesie nauki moralności zagadnienie aprobaty i dezaprobaty jest kluczowe. Należy jednak zauważyć, że nie są one tożsame z systemem nagród i kar, który nie jest dobry z punktu widzenia rozwoju dziecka. Wyuczone bowiem w ten sposób zachowania nie wynikają z przekonań wychowanka, a tylko takie zachowania są istotne z punktu widzenia rozwoju moralności.

Zastanawiające jest jednak to, kto może osądzać moralność. Kiedy wychowawca nakazuje coś wychowankowi w sferze moralnej, to daje mu w ten sposób do zrozumienia, jaką postawę moralną on posiada. Nie jest to właściwe, ponieważ wychowankowie będą chcieli wzorować się na nich i przejąć ich postawy i wartości, a przecież każdy powinien stworzyć swój własny system moralny. Dziecko wychowywane w określonej atmosferze przesiąka nią i staje się mu ona bliska, nie potrzeba do tego nakazów i zakazów. Oczywiście, sytuacja staje się trudniejsza w momencie, w którym dziecko wchodzi w wiek dojrzewania, jednak wtedy duży wpływ na nie ma także szkoła²⁶. Szkoła przekazuje pewne wzory zachowania i sposoby myślenia poprzez reguły, które w niej panują, zasady jakie promuje oraz postawy nauczycieli. Zadaniem nauczyciela w kontakcie z uczniami jest wykazywanie troski o nich oraz wykazywanie się empatią w stosunku do nich. Oczywiście jest on dla ucznia przede wszystkim mentorem i osobą, która przekazuje mu

²⁵ N. Noddings, *Moral education and caring*, „Theory and Research in Education” 2 (2010), s. 147–148.

²⁶ M. Slote, *Sentimentalist moral education*, „Theory and Research in Education” 2 (2010), s. 132–137.

wiedzę, jednak również to, jaki wzór osobowy sobą reprezentuje oraz jakie wartości moralne mu przekazuje, jest równie istotne. W postawie nauczyciela czy rodzica dla jakości prowadzonej przez niego edukacji moralnej kluczowe jest to, aby posiadał on zasady, których będzie przestrzegał. Taka postawa da wychowankom poczucie tego, że są traktowani sprawiedliwie oraz będą wiedzieli, czego mogą oczekiwać od swojego opiekuna²⁷. Głównym zadaniem wychowawcy jest pomoc wychowankowi w uporządkowaniu wartości moralnych oraz w jasnym myśleniu, które pozwoli mu na logiczne myślenie i uniknięcie biernego podporządkowania się wartościom proponowanym mu przez innych ludzi, a nie ocenianie go. To, co dla wychowanka jest kluczowe, to uświadomienie sobie, jakie są wyznawane przez niego wartości i ich zrozumienie. Bez tego trudno mu będzie bronić swojego systemu wartości i nie podporządkowywać się innym, co może go doprowadzić do uległości wobec negatywnych wzorów²⁸.

Podsumowując stwierdzić można, że edukacja moralna może być rozumiana jako pewne otwarcie się na ideały moralne. Głównym jej celem jest to, aby dziecko miało potrzebę bycia coraz lepszym człowiekiem w sensie moralnym oraz by działać bez szkody dla innych. Wykształcenie w tym zakresie dotyczy głównie tego, aby ludzie byli w stanie sformułować swoją koncepcję dobra i zła i mogli określić własną moralność. Oczywiście należy wziąć pod uwagę, że moralność to bardzo prywatna sfera²⁹. Owo „nauczanie” moralności leży po stronie szkoły, środowiska lokalnego, a przede wszystkim rodziców, których zadaniem jest wspieranie wychowanków na każdym etapie ich moralnego rozwoju.

4. Związki pomiędzy *liberal education*, edukacją obywatelską i edukacją moralną

Trzy wyżej opisane rodzaje edukacji są ze sobą silnie związane. Każda z nich zakłada rozwój autonomii ludzkiej, nabycie umiejętności krytycznego i samodzielnego myślenia oraz wyrażania swoich poglądów. *Liberal education* nie może być realizowana w sposób właściwy, jeżeli nie znajdują w niej miejsca pozostałe dwa rodzaje edukacji. Według Jane Roland Mar-

²⁷ T. Wren, dz. cyt., s. 169–170.

²⁸ J. M. Halstead, dz. cyt., s. 340.

²⁹ D. McCabe, *Liberal education is moral education*, „Social Theory & Practice” 1 (1995), s. 90–92.

tin, założenie, iż *liberal education* składa się jedynie ze zdobywania wiedzy, jest błędne. Liczą się również postawy, emocje i uczucia, które wpływają na rozwój umysłu. *Liberal education* przyczynia się też do rozwoju umiejętności potrzebnych do bycia dobrym obywatelem, członkiem społeczeństwa oraz rodziny, ponieważ poza rozwojem intelektualnym „uczy życia”³⁰. Jak już ustaliliśmy, zakłada ona wszechstronną edukację w wielu dziedzinach nauki i jej rozumienie oraz pozwala na łączenie ze sobą różnorodnej wiedzy. Dzięki temu możliwy staje się dyskurs w przestrzeni publicznej, a dyskusje między ludźmi oparte są na wiedzy oraz na umiejętności wyrażania i uzasadniania swoich poglądów³¹. Ideał osoby wykształconej, który wyłania się z wielu koncepcji *liberal education*, ukazuje nam człowieka posiadającego wszechstronną wiedzę, umiejętności obywatelskie, szanującego innych ludzi i ich poglądy oraz angażującego się w przemyślane działania. Relacja pomiędzy *liberal education* a edukacją moralną nie jest jednak oczywista. Z jednej strony, *liberal education* poprzez kształtowanie w uczniach zdolności do samodzielnego myślenia, analizowania sytuacji i zdarzeń, a także rozstrzygania kwestii moralnych staje się podstawą dobrze prowadzonej edukacji moralnej każdego człowieka (zdolność do samodzielnego myślenia daje nam możliwość posiadania własnych poglądów moralnych). Z drugiej głównie dlatego, że edukację moralną traktować można jako wpajanie pewnych poglądów oraz przekonań, tę drugą natomiast jako uosobienie wolności jednostek, można dopatrywać się rozdźwięku między nimi. Okazuje się jednak, że kiedy każda z nich prowadzona jest w sposób poprawny, to istnieje między nimi duże powiązanie. Edukacja moralna, jak zostało to wykazane wyżej, nie polega bowiem na wpajaniu. Dzięki temu, że ludzie posiadają wolność, mogą wybrać takie wierzenia, przekonania i systemy wartości, jakie są im najbliższe. Życie moralne, ponieważ ma charakter rozmowy, a raczej dialogu między sprzecznymi ze sobą poglądami w trakcie interakcji społecznych, wymaga wolności. Dzięki niej oraz posiadanym predyspozycjom intelektualnym i emocjonalnym jesteśmy w stanie rozmawiać na ważne i kontrowersyjne tematy, szanując swoje poglądy³². *Liberal education* dzięki założeniu wolności daje zatem możliwość rozwoju moralności człowieka, więc powiązanie edukacji moralnej z *liberal education* zdaje się być oczywiste i konieczne.

³⁰ D. G. Mulcahy, dz. cyt., s. 473.

³¹ Tamże, s. 469–484.

³² J. Nesteruk, dz. cyt., s. 68–70.

Podobnie sytuacja wygląda, jeżeli spojrzymy na edukację obywatelską i moralną. Według Williama Galstona państwo powinno dążyć do edukacji obywatelskiej skonstruowanej wokół tych cnót, które pozwalają na pokojowe współistnienie obywateli, to jest tolerancji, uczciwości, wzajemności, samokontroli, a które wyrastają z różnych koncepcji ideologicznych. Można więc powiedzieć, że jego zdaniem edukacja obywatelska jest w jakimś sensie powiązana z edukacją moralną i ją ugruntowuje. Odmiennego zdania jest David McCabe, który uważa, że takie powiązanie nie powinno mieć miejsca. Według niego edukacja obywatelska nie powinna zawierać w sobie edukacji moralnej. Każdy człowiek powinien mieć, jego zdaniem, prawo do posiadania własnych poglądów. Powinna być tolerowana różnorodność poglądów i autonomia jednostek. Z tego punktu widzenia narzucanie jednostkom jakichkolwiek zasad moralnych jest niemożliwe. Edukacja obywatelska – jeżeli miałaby być prowadzona – to, jego zdaniem, jedynie w taki sposób, aby przedstawiać uczniom pewne zasady i normy, a jednocześnie uczyć ich tego, że mają prawo do posiadania własnych poglądów. Autorce artykułu bliższy jest jednak pogląd, zgodnie z którym edukacja moralna ma nauczyć cnót obywatelskich niezbędnych do podtrzymania ustroju, jaki panuje w państwie. Edukacja obywatelska i moralna powinny się wzajemnie uzupełniać i wzmacniać, ale nie powinny być tożsame. Państwo powinno kształcić ludzi tylko w takim celu, aby umieli oni podejmować racjonalnie ważne życiowe decyzje. Opierać się to ma na założeniu, że należy dzieciom pokazać różne możliwe drogi życia, nie mówiąc, która jest gorsza, a która lepsza, tym samym umożliwiając osobisty wybór³³. Jak zauważa Martha Nussbaum, przygotowanie do dobrego obywatelstwa opiera się również na poznawaniu przez uczniów tematów ważnych społecznie i wyrabianie sobie własnego poglądu na ich temat. Edukacja ma przyczynić się do otwartości na odmiennosć zarówno w sferze poglądów, wyznawanych wartości, jak i kultury³⁴.

A zatem dobrze prowadzona edukacja powinna zawierać w sobie co najmniej trzy aspekty: wszechstronną wiedzę, kształtowanie kompetencji społecznych i obywatelskich oraz moralny rozwój człowieka. Zdaniem autorki niniejszego artykułu, to, jakie zasady moralne wyznaje dana osoba, jaki stosunek ma do innych ludzi oraz do społeczeństw, rzutuje na to, jakim jest ona obywatelem. Jeżeli człowiek poważnie traktuje swoje prawa i obowiązki oraz uznaje wartości, które wyznawane są przez całe społeczeństwo,

³³ D. McCabe, dz. cyt., s. 89–95.

³⁴ D. G. Mulcahy, dz. cyt., s. 301.

to pozytywnie wpływa zarówno na rozwój społeczeństwa, jak i rozwój poszczególnych jednostek. Dlatego też edukacja moralna jest częścią edukacji obywatelskiej. Normy, zasady i reguły, które są istotne w społeczeństwie obywatelskim i czynią z ludzi dobrych obywateli, muszą być oparte na ich systemie wartości i osobistej koncepcji dobra. Mówiąc o edukacji w dzisiejszych czasach, nie możemy zapomnieć o tym, jak wyglądają współczesne państwa i społeczeństwa oraz jak przebiegają interakcje międzyludzkie. Nie ma jednego wspólnego systemu wartości, jednej prawdy oraz jednego wzoru obywatela. Traktując zatem o edukacji moralnej, *liberal education* czy też o edukacji obywatelskiej, należy również pamiętać, że to, jak są prowadzone, w dużej mierze zależy od tego, o jakim kraju i jakiej kulturze mówimy. Oceniając więc ich skuteczność bądź poruszane w ich ramach treści, należy wziąć pod uwagę wiele czynników.

Podsumowanie

Liberal education nie jest tym samym, co edukacja obywatelska lub edukacja moralna, jednak obydwie stanowią jej istotny komponent. *Liberal education* zawiera w sobie obydwie te rodzaje edukacji i pozwala na ich pełną realizację. Dzięki swojej wszechstronności może zaspokoić istniejące obecnie potrzeby zdobycia wszechstronnej wiedzy, jej uaktualniania i poszerzania, a także bycia dobrym obywatelem i człowiekiem. Nie znaczy to, że powinna ona zdominować nasz system edukacji, oprócz niej powinna też istnieć edukacja nastawiona na zdobycie praktycznych umiejętności i wiedzy. Jednocześnie warto podkreślić, że edukacje obywatelska i moralna mogą być realizowane również poza *liberal education*, jednak nie będą one bez niej realizowane w najodpowiedniejszy sposób szczególnie w społeczeństwie demokratycznym. *Liberal education* pozwala bowiem na wszechstronny rozwój jednostki, oparty na jej wolności i osobistym rozwoju, co wpływa w znaczący sposób na formę, w jakiej prowadzona jest edukacja obywatelska i moralna. Poza nią te dwa rodzaje edukacji mogą opierać się na zupełnie innych założeniach, a tym samym nie rozwijać całościowo ucznia. Dlatego też występowanie tych trzech rodzajów edukacji razem wydaje się najwłaściwsze. Zgodnie z przyjętą na wstępie definicją edukacji, jej zadaniem jest wywołanie zmiany w ludziach i takie cele ma każdy z trzech opisywanych rodzajów edukacji. Zmiana ta zasadniczo koncentruje się na tym samym – aby jednostka stała się autonomiczna, zdolna do konstruowania własnych opinii i do ich wyrażania oraz aby żyła w zgodzie z przyjętymi normami

społecznymi opartymi na powszechnie uznawanych wartościach. Co prawda, nie można powiedzieć, że te trzy rodzaje edukacji są tożsame i tworzą jej jeden rodzaj, ale na pewno można powiedzieć, że są ze sobą nierozzerwalnie związane.

Liberal Education in Relation to Civic and Moral Education (Summary)

This article is an attempt to find relationships that exist between liberal education, and civic and moral education. In a first few parts, the author defines the three types of education, presents their key assumptions, methods of implementation and the effects that should be achieved. Subsequently, the author tries to notice the relationships that connect them, and find points in common between them. Finding dependencies not only concerns those that connect liberal education with moral and civic education, but also those that exist between moral and civic education. The article ends with a summary, which is a commentary of the author on the issues discussed throughout the paper.

Keywords: education; liberal education; civic education; moral education; relationship.

Liberal education w relacji do edukacji obywatelskiej i moralnej (Streszczenie)

Artykuł ten jest próbą znalezienia relacji, jakie istnieją pomiędzy *liberal education*, edukacją obywatelską i moralną. W kilku pierwszych częściach autorka definiuje te trzy rodzaje edukacji, przedstawia ich główne założenia, sposoby ich realizacji oraz efekty, które dzięki nim powinny zostać osiągnięte. Następnie stara się dostrzec relacje, jakie je łączą oraz znaleźć między nimi punkty wspólne. Poszukiwanie zależności nie dotyczy tylko tych, które łączą *liberal education* z edukacją moralną czy obywatelską ale również tych, które zachodzą między edukacją moralną a obywatelską. Artykuł kończy się podsumowaniem, który jest komentarzem autorki do problematyki omawianej w całej pracy.

Słowa kluczowe: edukacja; *liberal education*; edukacja obywatelska; edukacja moralna; zależność.

